

Заўважым, што ў перыяд 20 – 30-х гадоў паўторныя запызчэнні хоць і складалі невялікую (каля 7%) частку ад агульнай колькасці лексем іншамовнага паходжання, фармальна-семантычная адаптацыя якіх адбывалася на старонках тагачасных беларускамоўных перыядычных выданняў, аднак «адрэджэненне» гэтых лексем было заканамерным ва ўмовах станаўлення беларускай літаратурнай мовы, як адзін са шляхоў папаўнення яе слоўніка.

Скарочэнні

ДЗМ – Булыка А. М. *Даўнія запызчэнні беларускай мовы*. – Мінск, 1972.
СІС-І, ІІ – Булыка А. М. *Слоўнік іншамовных слоў: у 2 т.* – Мінск, 1999.

М. І. Свістунюна (Мінск)

АПОФТЭГМА Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ РЭЛІГІЙНАЙ ПАЛЕМІЦЫ, АБО ЧАМУ БАЛАБАН НЕ БАЛВАН

Майстэрству валодання мастацкім словам пісьменнікі-палемісты вучыліся не толькі ў сучасных ім красамоўцаў, але і ў антычных рыторыкаў. У сістэму тагачаснай «вышэйшай» адукацыі ўваходзіла не проста знаёмства, а грунтоўнае вывучэнне твораў старажытнагрэчаскіх аўтараў, спасылкі на якія або цытаты з якіх выяўляюцца ці не ў кожным палемічным творы канца XVI – пачатку XVII стагоддзяў. «*Бовемъ и Плятонова и Аристотелевы писма, – пиша аб себе Іпаці Пацей і працягвае ўжо пра творы антычных мудрацоў: – ...магло не встихъ философовъ старыхъ, которые (большей а ниже) передъ тисечама летъ писма свое выдали, за вековъ теперь нашихъ выдружованы суть*» [9, с. 534]. Уплыў дасягненняў антычных аўтараў на творчасць пісьменнікаў-палемістаў сярэдневячча, эпохі Адрэджэння, Рэфармацыі і Контррэфармацыі можа стаць прадметам асобнага даследавання. Мы ж паспрабуем праілюстраваць вышэйвыказанае назіранне на прыкладзе выкарыстання ва ўсходнеславянскай палемічнай літаратуры канца XVI – пачатку XVII стагоддзя аднаго з папулярных мастацка-стылістычных прыёмаў антычнасці, які называецца *апофтэзма*.

У сучасных слоўніках *апофтэзмай* (*апафэгмай*) называецца кароткае павучальнае выказанне, блізкае да сентэнцыі, але ўпісанае звычайна ў канкрэтную сітуацыю [6, с. 32]. Варыянтныя назвы абавязаны сваім існаваннем складанасцям перакладу грэчаскага слова *apophthegma* – выслоўе. Зборнікі такіх выказванняў у сучаснай літаратуразнаўчай традыцыі называюцца *апафэгматамі*: *апафэгматы* – старажытныя зборнікі шведскай апавядальнай літаратуры, у якіх змяшчаліся выказванні ці павучальныя гісторыі з жыцця пісьменнікаў, філосафаў ці іншых вядомых людзей. Менавіта такое азначэнне тэрміна *апафэгматы* даецца ў Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі [11, т. 1, с. 141]. Падобныя дэфініцыі змешчаны ў Вялікай савецкай энцыклапедыі [3, т. 2, с. 129] і Літаратурным энцыклапедычным слоўніку [6, с. 32].

metropolis [10, с. 106]. Верагодна, аўтар «Апокрысіса» тым самым хацеў правесці паралель з Рагозам і сказаць, што сваімі дзеяннямі на царкоўным саборы той асуджае праваслаўе ў Вялікім княстве на пакуты, як некалі Палаг Хрыста. Дадзена параўнанне не мела б такой моцы ўздзеяння, калі б не падабенства ўласнага імя *Пілапа* і другой часткі слова *митрополишь*. Перастаноўка ўсяго толькі дзвюх галосных літар у слове не толькі паказвае аўтарскую ацэнку канкрэтнай гістарычнай асобы і падзеі, але і стварае арыгінальны мастацкі вобраз.

А вось наступная апофтыгма з гэтага ж твора для нас застаецца не да канца зразумелай: *мы не торжуй-емоса мовью на митрополиака и владыки* [10, с. 78 адв.] – metropolis [10, с. 119]. Магчыма, пры наборы памылкова замест літары *m* увялі літару *k* (што ў старадрукаваных выданнях назіраецца дастаткова часта), і тады гэтакі слова трэба чытаць таксама як *митрополиака*. Аднак негэта выключыць і іншае разуменне другой часткі гэтага слова. Інфінітыў *милати* меў значэнне ‘рэзашь, піліць, распілюваць’ (праўда, у «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» зафіксавана толькі форма *милovati* [5, вып. 24, с. 301]). Аднак у «Антырызісе» Інація Пацея, творы вельмі багатым на фразеалагізмы, знаходзім наступнае выказванне: *Смотрыжь, хрестияньскій брате, яко ся тотъ баламутъ* (гаворка пра Філалета – заўвага наша – М. С.) *не чуеъ, и самъ себе своимъ козикамъ пилаеъ?* [7, с. 285]. Лексема *козика* не адзначана ў «Гістарычным слоўніку беларускай мовы», верагодна, таму што з’яўляецца паланізмам. У слоўніку польскай мовы знаходзім: *kozik* – сцізорык (у драўлянай аправе) [4, т. 1, с. 354]. У дадзеным выпадку мы таксама маем справу з апофтыгмай.

Літаратурным адказам на «Апокрысіс» Хрыстафора Філалета з’яўляецца ананімны твор «Антырызіс», старабеларускі варыянт якога пабачыў свет у 1599 годзе, а старапольскі – у 1600 годзе ў Вільні. Гісторыкі мовы даўно пагадзіліся на тым, што гэты палемічны опус належыць яму Інація Пацея, аднаго з найбольш вядомых, актыўных і адукаваных абаронцаў царкоўнага аб’яднання. Пра значэнне, якое Пацей надаваў Слову, сведчыць і тое, як палеміка ўн абыгрывае прозвішча свайго літаратурнага і дзейнага апанента. У «Антырызісе» знаходзім: *Фыляплетъ, Фылялетка, Фылялеме, Фыляплетко*. Усяго ў старабеларускім тэксе «Антырызіса» намі адзначана 11 такіх словаўжыванняў. У старапольскім варыянце 5 разоў выкарыстоўваюцца лексемы *Philaplesie, Philaplotka*.

Обачь же тутъ, пане Фыляплетко, если тые твое суды и сорбыца покутныи геретическыи, на которыхъ ся такъ барзо садитъ а людми хрестияньскими только зводитъ, суть ли якое вази и водлугъ Бога и водлугъ права духовного и свецкого? [7, с. 173] – *panie Philalecie* [7, с. 74-Кij]; *А мой милый Фылялеме!* [7, с. 244] – *Philalecie* [7, с. 104-О]; *Съ которыхъ цеху в. м., пане Фылялеме, естесь* [7, с. 247] – *Philaplesie* [7, с. 105]; *яко тотъ Фыляплетъ такъ смеле и безъ сорому зъ неправдою пописується* [7, с. 295] – *Philaplotka* [7, с. 126]; *Не хвалисьясь своими судыи, пане Фылялеме!* [7, с. 314] – *panie Philaplotko* [7, с. 134]; *Смотрыжь,*

Аднак, як гэта часам здаралася, сучаснае значэнне тэрміна «апофтыгма» адышло ад першапачатковага. Што ж разуменні пад апофтыгмай старажытнагрэчаскія пісьменнікі, паэты, філосафы і красамовцы?

Гэтым тэрмінам абзначаліся не проста кароткія выказванні, выслюўі, трапныя словы, а толькі тыя, – і гэта вельмі важна, бо з’яўляецца неабходнай умовай антычнай апофтыгмы! – *якія мелі надвоены змесі*: першы – непасрэдны змест, што вынікае з прамога значэння слова/слоў, другі – прыказаны, заснаваны на метафары, гульні слоў, перастаноўцы літар. У «Рыторыцы» Арыстоцеля чытаем: «Большая часть забавных (asteia) оборотов получается с помощью метафор и посредством обманывания [слушателя]: для него становится яснее, что он узнал что-нибудь [новое], раз это последнее противоположно тому, [что он думал]; и разум тогда как бы говорит ему: Как это верно! А я ошибался». И изящество апофтегм является следствием именно того, что они значат не то, что в них говорится... ..то же действие могут производить и шутки, основанные на перестановке букв в словах, потому что [и тут слушатель] впадает в заблуждение. [То же самое бывает] и в стихах, потому что они заканчиваются не так, как предполагал слушатель... А когда [в словах] изменяются буквы, то говорящий говорит не то, что говорит, а то, что значит получившееся искажение слова...» [1, с. 146-147].

Мастацкія сведчання таго, што ў асяродку пісьменнікаў Вялікага княства Літоўскага знайшліся дастойныя пераемнікі старажытнагрэчаскіх майстроў слова, якія ўмеіа карысталіся такім мастацка-стылістычным прыёмам, як апофтыгма, знаходзім у творах старабеларускіх палемістаў.

У абарону праваслаўя ў яго палеміцы з каталікамі адносна Брэсцкай царкоўнай уніі выступіў ананімны аўтар, які абраў сабе псеўданім Хрыстафор Філалет (Хрыстаносец Праўдалюб – так можна перакласці яго імя і прозвішча). Яго надзвычай эрудаваны, выканы на выключна высокім для таго часу навуковым узроўні і разам з тым эмацыянальны твор насіў назву «Апокрысіс» і быў выддзены спачатку ў Вільні (1597) на старапольскай, а пазней у Астрозе (1598) на тагачаснай усходнеславянскай мове Вялікага княства Літоўскага.

У тэксе «Апокрысіса» знаходзім шэраг цікавых для нас прыкладаў.

Мітрапаліта Кіеўскага Міхала Рагозу, які ўдзельнічаў у Берасцейскім саборы і які падпісаўся пад дакументам аб прыняцці уніі, Філалет называе *митрополиатам*, відаць, намякаючы на Пілапа – пракуратара Іудзеі, які асудзіў Ісуса Хрыста на пакуты і смерць: *ити... рече" о везлономъ нашемъ митрополиате* (тут і далей у прыкладах выдзяленне тлумстым шрыфтам наша – М. С.) *и зек'ками* [10, с. 65] – *о metropolisie* [10, с. 106] (на палях старадрука пададзена яшчэ раз *митрополиатавъ*, відаць, каб падкрэсліць, што гэтая форма ў тэксе не з’яўляецца выпадковай апіскай); *Если то правда, ити синодови д'блится твердити, ижь митрополиатавъ зъ своимъ товариствомъ... не моуть быти на синод'к Берестейскомъ, черезъ себе самого назначенымъ, зъ уряду складанъ, а тымъ меньше проклинать...* [10, с. 69 адв.] –

маем справу не з непаэрднай абразай, лаянкавай лексемай, а, хутчэй, з недасканалай спробай лінгвістычнай гульні з прозвішчам. Менавіта на прозвішча паказвае і вялікая літара ў напісанні гэтага антрапоніма (на жаль, у дадзеным выпадку мы можам абаярацца толькі на перавыданне гэтага твора ў «Рускай гістарычнай бібліятэцы», паколькі арыгінала на тэрыторыі Беларусі, наколькі нам вядома, няма).

У той жа «Гармоніі» маецца прамое ўказанне на канкрэтнага чалавека з прозвішчам ці мянушкай **Кукаль**: *А тутъ ми ся годить прыпомнети проклятую ересь тогожъ Стефана Куколя, который и то смель написалъ въ книжкахъ своихъ* [8, с. 12]. Гаворка ідзе пра Стэфана Зізіяна, трактаты якога «Катэхзіс» (1595 г.) і «Казанне святога Кірыла» (1596 г.) выклікалі хвалю абурэння ў каталіцка-уніяцкім асяродку і сапраўднае прозвішча якога – **Кукаль** [2, т. 2, с. 519]. Вядоучы гэтую акалічнасць, больш зразумелым становіцца наступнае выказванне Іпацы Пацея ў «Адказе клірыку Астрожскаму»: *... яко некоторые безумники наши, новые теологи, а старые куколки не встыданыя и до друку выдати* [9, с. 523]. У дадзеным выпадку ўласнае імя выкарыстоўваецца са значэннем агульнага, у ім няма перастановаў літар, але адбылася змена марфемнай будовы слова. На наш погляд, лексему *куколки* можна разглядаць як апофтыгму – яе прыкаваны сэнс раскрываецца толькі тым, хто ведае, што Стэфан Зізіян і ёсць Стэфан Кукаль.

Аднак гульні з прозвішчамі вялі не толкі Хрыстафор Фідалет і Іпацы Пацей. Цалкам у духу тагачаснай палемічнай градышч, літаратурным адказам на «Катэхзіс» Стэфана Зізіяна стаўся твор Шчаснага Жаброўскага «**Кукаль**, які рассявае Стэфан Зізіян» (1595). Вядома, што Шчасны Жаброўскі таксама браў удзел у гульні з прозвішчам апанента, якая вялася ў страбеларускай рэлігійнай палеміцы таго часу.

Гульні з антрапонімамі і назвамі, што адносяцца да апанентаў, можна разглядаць як адну з мастацка-стылістычных адметнасцей мовы старабеларускай рэлігійнай палемікі, якая сведчыць аб высокім узроўні мастацтва рыгорыкі аўтараў гэтых помнікаў старажытнага пісьменства.

Літаратура

1. *Античные риторики*. Под ред. А. А. Тахо-Годи. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1978. – 352 с.
2. *Беларускія пісьменнікі: Біябіяграфічны слоўнік: у 6 т.* – Мінск: БелЭн, 1993.
3. *Большая советская энциклопедия: В 30 т.* – М.: Сов. энцикл., 1970.
4. *Гессен, Д. Большая польско-русский словарь. В 2-х т.* / Д. Гессен. Р. Ступа. – Москва-Варшава: Русский язык – Веда Польшча, 1979.
5. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Вып. 24. – Мінск: Навука і тэхніка, 2005. – 445 с.
6. *Літаратурны энциклопедический словарь*. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 752 с.
7. [Потей Ипатьев]. *Антиризишъ... // Русская историческая библиотека*. – Т. 19. – Стлб. 477–482.
8. [Потей Ипатьев]. *Гармонія... // Русская историческая библиотека*. – Т. 7. – Стлб. 169–222.

Фылялетэ, случыне лі тую свою конь-федерацию на тесаеиш на мит-рополита и владыковъ [7, с. 328] – *Philaretie* [7, с. 140]; *Якожь и тотъ Фылялетка во всихъ тыхъ розделахъ своихъ однымижь штурками геретическими нарабляеть* [7, с. 362] – *Philarioika* [7, с. 153]; *Але, пане Фылялете, гамуйся!* [7, с. 387] – *Philalecie* [7, с. 164-165]; *Здывитися тому не могу не могу: што за потороча той Фылялетъ!* [7, с. 395] – *Philaletoi* [7, с. 167]; *Але штожь ти ся дееть, Фылялете! чы шалееть?* [7, с. 395] – *Philalecie* [7, с. 167]; *Не поведай же того, Фылялете, же ихъ карано за то, же не хотели ти за отступниками!* [7, с. 397] – *Philalecie* [7, с. 168-169]; *Гамуйся, для Бога, (пане) Фылялете! сроки-сь велики, але не дужь! набрехавиши, азади оправещи!* [7, с. 404] – *Philalecie* [7, с. 170-171]; *Наблизивиши Фылялетъ до воли...* [7, с. 406] – *Philalei* [7, с. 171].

Дадаўшы ўсяго толькі адну зычную літару л, аўтар «Антырызиса» ўтварыў новы арыгінальны антрапонім **Фылялетъ** – той, хто любіць няпраўду, любіць маніць, плесці небывлышч. Варыянт **Фылялетка** з памяншальным суфіксам -к- у большай ступені выражае адмоўную, памяншальна-зневажальную канатацыю гэтай лексэмы. Варыянты **Фылялетэ** і **Фылялетько** з яўляюцца адшаведнымі формамі клічнага склопу.

У «Адказе клірыку Астрожскаму», напісаным тым жа Іпаціем Пацеем, намі выяўлена апофтыгма **Фылонсевдъ** (варыянт **Фыляпсевдъ**): *И я тебе отсылаю до откузу некого побожного мужа Флютия и до книжокъ, назывныхъ «Антиризишъ», которые писаль противъ вашого Фылялета, показуючи его быти Фыляпсевдомъ, а не Фылялетомъ* [9, с. 542]; *Хиба бысте себе знову якого Фылялета змыслили, але и мы тежь окажем не одного Еленхонсевда, которые его выткнути и покажутъ быти Фылонсевдомъ!* [9, с. 533–534]. У гэтым выпадку Пацей замяніў не адну-дзве літары, а цэлую частку слова. Да таго ж у адрозненне ад папярэдніх апофтыгмаў, дзе другая частка прозвішча з-за перастановаў літар набывала ўсходнеславянскае «аблічча», у гэтай апофтыгме захоўваецца іншамоўны «воблік», дзякуючы частцы *псевда* (грэчаскае *pseudos* – выдумка, хлусня). Пацей плумачыць, за што Фідалет атрымаў такую мянушку: *ижь такъ много часу надъ неправдою справилъ, которая всему свету явна* [9, с. 542].

Семантычнае і структурнае падабенства лексем **Фылялетъ** і **Фыляпсевдъ** можна разглядаць як яшчэ адно ўскоснае сведчанне прыналежнасці аўтараства «Антырызиса» Іпацію Пацею.

У «Гармоніі» (1608), напісанай макаранчнай мовай, аўтарства якой прытываецца таксама Іпацію Пацею, ёсць адно месца, дзе абдырваецца прозвішча праваслаўнага епіскапа Гелзона Балабана, у якім прапушчаецца другая літара а і другая ж літара б замяняецца на в. Праўда, гэта атрымалася не зусім удала, больш падобна на прамую абразу: *Ала rowiem ia tobie, Lacimika miu, co to iest ona to dawna niepawis Greckich heretikow rzeciw kosciolowi twem, tetaz od tego Balvana odlowiona!* [8, с. 32] (што гаворка ідзе менавіта пра Гелзона Балабана, вынікае з кантэксту). Гэце слова ўспрымаецца як лаянкавая лексема. Аднак, на нашу думку, у дадзеным выпадку мы

9. *Потей Исаий. Отпись на листъ тьякого клирика острожского... / Русская историческая библиотека. – Т. 19. – Стб. 1041–1122.*
10. *Филолет Христофор. Анокрисисъ... // Русская историческая библиотека. – Т. 7. – Ст. 1003–1820.*
11. *Энциклопедия літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т. – Мінск: Бел. сав. энц. Іва П. Броўкі, 1984.*

М. І. Свістунова (Мінск)

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ Ў «АНТЫРЫЗІСЕ» І. ПАЦЕЯ

Пытанні гістарычнай фразеалогіі былі і застаюцца тэма існасці ў дыяхранічнай лінгвістыцы. Нельга сказаць, што напрацоўкі ў гэтым напрамку адсутнічаюць. Найбольш значныя з айчынных, наколькі нам вядома, – гэта кандыдацкія дысертацыі Тамашэвіча Т. І. «Фразеалогія беларускай мовы XVI – XVII стст.» (1980) і Мароз В. К. «Фразеалогія беларускіх летапісаў» (1986). З лексікаграфічных прац неабходна назваць «Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў» (2004) І. Я. Лепешава. У бібліяграфічным паказальніку «Беларускае мовазнаўства» (змяшчае звесткі за перыяд 1986 – 1991 гг.) названы 9 аўтараў, у работах якіх разглядаюцца пытанні гістарычнай фразеалогіі: А. С. Аксамітаў, А. М. Бужуй, І. Н. Грамыка, А. П. Груца, У. І. Коваль, І. Я. Лепешаў, В. К. Мароз, В. В. Німчук, Т. І. Тамашэвіч [1, с. 158]. Разам з тым, нягледзячы на пэўную ўвагу лінгвістаў да праблем гістарычнай фразеалогіі, існуюць складанасці як з вызначэннем яе асноўных паняццяў і тэрмінаў, крытэрыяў, паводле якіх можна адрозніць фразеалагічную адзінку ад, скажам, аўтарскага мастацкага словаўжывання, так і з прастай фіксацыяй і апісаннем моўнага матэрыялу – фразеалагізмаў.

Творы пісьменства розных часоў сведчаць аб багатай фразеалагічнага фонду беларускай мовы ў розныя перыяды яе развіцця.

Вывучэнне мовы старабеларускіх твораў рэалітычнай палемікі паказала, што ў другой палове XVI – пачатку XVII стст. у творах дадзенага стылю шырока выкарыстоўвалася надзвычай багатая фразеалогія. Па нашых назіраннях, першыняства ва ўжыванні фразеалагізмаў (як, дарэчы, і парэмій, а таксама блізкіх да іх канструкцый [9]) належыць Іпаію Пашю. Ніжэй прапануем спіс асаблівасцей часткі фразеалагічнага фонду «Антырызіса» (1599), аўтарства якога прыпісваецца І. Пацею, па тэксе, змешчаным ў 19-м томе «Рускай гістарычнай бібліятэкі» [8].

Канструктыўна ў «Антырызісе» вылучаецца група фразеалагізмаў, якія з'яўляюцца параўнаннямі і далучаюцца да сказаў пры дапамозе адноснага слова *як/яко*⁷. Сярод іх, у сваю чаргу, можна выдзеліць фразеалагізмы, у якіх параўнанне праводзіцца з жывымі істотамі: звярамі і птушкамі, насякомымі:

⁷ На падставе кантэксту мы кваліфікавалі гэтыя выразы як фразеалагізмы, а не як мастацкія параўнанні.